

ЕМОЦІЙНО-ЕКСПРЕСИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛЕКСИЧНИХ НЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНІЙ КАРТИНІ М. СТЕЛЬМАХА

У статті розглядаються індивідуально-авторські новотвори, які функціонують у творах Михайла Стельмаха. Схарактеризовано їх семантику та стилістичну роль. Виявлено емоційно-експресивну й оцінну функції авторських новотворів.

Ключові слова: новотвір, авторський неологізм, неолексема, окаянізм, експресивність.

В останні десятиріччя в сучасній лінгвістичній науці поживався інтерес дослідників до вивчення авторського словотворення, що, з одного боку, можна пояснити можливістю достатньо вичерпно схарактеризувати індивідуальний стиль письменника, а з іншого, – ще раз переконатися у багатих виражальних потенціях українського слова.

Індивідуально-авторські новотвори відзначаються структурно-семантичним розмаїттям та поліфункціональністю у художньому тексті, в якому вони з'являються з певною стилістичною настановою і підпорядковані ідейно-композиційній структурі твору. Відома дослідниця у галузі української неології Г. М. Вокальчук зазначає: “Майстерно створена художником слова, авторська номінація здатна вмістити в собі згусток мисленнєвої енергії творця, якнайточніше відбити його власне світосприйняття, а також у високохудожній формі віддзеркалити особливості національного світосприйняття, менталітету, вербалізувати ті фрагменти позамовної дійсності, що є найактуальнішими для соціуму в певний період його існування, заповнити (бодай у конкретній мовленнєвій ситуації) мовно-естетичну лексичну нішу” [1, 6].

Вивченню індивідуально-авторських лексичних неологізмів присвячені праці таких дослідників: Г. Вокальчук, Н. Сологуб, С. Єрмоленко, Т. Єщенко, Л. Ставицької, О. Стишова, Т. Юрченко, Н. Адах, І. Ніколайчук, В. Герман, Ж. Колоїз, Г. Сюті та ін.

У нашій статті розглянемо індивідуально-авторське словотворення відомого майстра художнього слова – Михайла Стельмаха. Незважаючи на те, що характеристики ідіостилю М. Стельмаха присвячено багато лінгвістичних розвідок, аналіз традиційного і новаторського, особливостей авторського словотворення, специфіка лексичних інновацій у творах цього талановитого і непересічного письменника, на наш погляд, ще потребує детального розгляду.

Метою статті є аналіз семантико-стилістичних особливостей авторських лексичних неологізмів, зокрема простежимо їх емоційно-експресивні навантаження у художньому тексті. **Матеріалом** послужать автобіографічні повісті М. Стельмаха “Гуси-лебеді летять...”, “Щедрий вечір”, а також оповідання і новели зі збірки “Березовий сік”.

Відомий український письменник Дмитро Павличко своє захоплення мовною палітрою поетичних, і прозових творів М. Стельмаха виразив у статті “З глибин народного життя”: “Гуси-лебеді летять...” – найбільше, як нам видається, художнє досягнення відомого українського майстра. Пейзажі, людські портрети, малюнки емоцій і думок виконані теж пластично, що ви не тільки побачите їх зором своєї уяви, але майже доторкнетесь до них рукою, щоб пересвідчитися в їх існуванні. Поетичний дар Михайла Стельмаха виявляється тут на повну силу. Ще більше поповнився і зайатрився новим блиском багатющою стельмахівською словник, перед яким українська культура вже давно стоїть у шанобливому здивуванні” [2, 30]. І справді, мова творів М. Стельмаха – це певний симбіоз традиційного і новаторського, загальномовного й індивідуально-авторського. Тому інколи важко розмежувати, чи аналізована лексема є загальноновживаною, чи власне стельмахівською, оскільки велику кількість слів із творів письменника зафіксовано в одинадцятитомному “Словнику української мови”.

Звичайно, кожен письменник є насамперед носієм літературної мови, але одночасно і її творцем. Мовотворчість, у т.ч. і власне словотворчість, є різновидом креативної діяльності індивідуума і передбачає породження якісно нового, оригінального в галузі вербальних способів відображення фрагментів діяльності [3, 137], а результатом такої діяльності, власне, і є лексичні новотвори.

Оригінальним та цікавим для аналізу є окаянізм словотворення М. Стельмаха. За частинимовною належністю лексичні неологізми М. Стельмаха можна поділити на 4 групи: новотвори-іменники (їх виявлено найбільше), новотвори-прикметники, новотвори-дієслова та новотвори-прислівники. Особливістю стельмахівського словотворення є те, щоб всі вони в основному утворені за словотвірними законами української мови.

Найчисленнішу групу і за кількістю, і за структурно-семантичним розмаїттям становлять новотвори-іменники, серед яких найбільше слів на позначення осіб. Окаянізми іменники можна об'єднати в такі тематичні групи:

- назви осіб за родом діяльності: *обідник, скотарчук*;
- за певними рисами характеру: *язикань 'балакучий' пошкодерник, гріхоплут, нелюдко, носодер, лічкрупна 'скупий', похмурець* та ін.;
- за зовнішнім виглядом: *дебеляк, босоніг*;
- за соціальним станом: *дрантогуз, голодраби, комзлідні* зі значенням 'бідняки' та ін.;
- абстрактні назви: *холодноокість, диво-радість, печаль-журба, бабодурство* та ін.;
- збірні назви: *папір'я 'паперові гроші', школярня*;
- назви предметів, речовин і т.ін.: *нежурниця 'горілка', картопля-нелупка, люлька-макітрівка, гаманило 'гаманець', птиця-казка 'вітряк'*;
- назви осіб чи предметів із суфіксами суб'єктивної оцінки (пестливості, здрібнілості, збільшеності, згрубілості): *дівченятко, дрібнята, коняга* та ін.

Новотвори-прикметники М. Стельмаха характеризують особу чи предмет за такими ознаками:

- за зовнішнім виглядом: *серпастовусий, плескатолиций*;
- за рисами характеру, розумовими здібностями особи: *лютобровий, дрібносовісний, дурно'ятий, безклепкий*;
- абстрактні назви з оцінно-експресивним забарвленням: *перчистий, веселогубий рід; слизькоязикє патякання*;
- характеризують певні предмети, явища природи і т.ін: *золоточубий вересень, грізно-фіалкові хмари* тощо.

У творах М. Стельмаха досить численну групу становлять новотвори-дієслова, які утворені в основному за допомогою афіксації, наприклад: *нагадючитися, лобурясничати, здивачити, уневинити, начасничитися, обезглуздити* та ін. Деякі з них мають високий ступінь "оказіональності", а саме: *зачемеричили голову, одгетькувати 'відмахувати', кособочити* та ін.

Новотвори-прислівники становлять невелику групу: *навмани, молодцювато, поскляніло, дурно-пусто, навбіжки, завтра-позавтра, скоком-боком* та ін.

"Сторінки творів М. Стельмаха – це начебто щедра скарбниця мовно-зображувальних засобів, що, не втрачаючи народної основи, водночас відзначаються художньою самостійністю, освяченою роботою розуму й таланту письменника. Досить кількох упевнених авторських слів, щоб ми навіч побачили якусь людину, відчули її внутрішній стан чи зрозуміли те потаємне в душі, що подеколи трудно передати з допомогою слів" [2, 95], як писав Євген Гуцало. Власне, авторські новотвори є вагомим мовно-експресивним засобом, вони увиразнюють індивідуально-авторське мовлення, надають експресивності.

В енциклопедії "Українська мова" (2000 р.) категорію експресивності (франц. *expressif*, від лат. *expressus* – виразний) охарактеризовано як "властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивного увиразнення мови. Через експресивність виражальних засобів мовець передає своє ставлення і до повідомлення, і до адресата" [7, 156].

О. Селіванова у праці "Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія" (2006 р.) поняття експресивність розглядає у двох значеннях: "1) ознака інтенсифікації значення слів за шкалою зменшення та збільшення різних денотативних і конотативних ознак, зокрема, логічного змісту, оцінок й емотивності; 2) у вузькому розумінні експресивність ототожнюється з одним із конотативних відтінків семантики мовних одиниць поряд з емоційністю, оцінкою й функціонально-стилістичною забарвленістю. Експресивність виявляється на різних рівнях мови... У текстах експресивність репрезентована тропеїчними характеристиками, стилістичними прийомами й ефектами, висуванням, стилізацією тощо" [4, 140-141]. Таким чином, експресивність, безперечно, пов'язана з емоційністю та оцінністю. У деяких лінгвістичних працях категорії експресивності та емоційності навіть ототожнювалися [8, 140-141]. Тому доречним вважаємо розгляд експресивності лексичних неологізмів безпосередньо з їх емоційними навантаженнями.

Експресивність характерна для одиниць всіх мовних рівнів. Лексичні експресивні засоби "об'єднують пласт слів, які, крім предметно-логічного значення, мають оцінний компонент. Усім експресивним засобам різних рівнів мови властива відносно чітко виражена позитивна чи негативна конотація" [8, 591]. М. Стельмах – майстер відтворення внутрішнього світу героїв. Усі описи, характеристики спрямовані на зображення насамперед людини. Саме людина як найвища цінність перебуває в центрі авторської уваги, про що б він не писав. В основі всіх творів письменника – образ народу, він створив цілий ряд народних українських характерів, працюючих, добрих і щедрих душею. Одвічні категорії, проблеми людства: добро і зло, правда і кривда, чорне і біле – яскраво висвітлюються у творах митця. Відповідно і своїх героїв М. Стельмах чітко поділяє на позитивних і негативних, а в його характеристиках виразно проступає авторське ставлення. При цьому нерідко письменник сам створює нові лексеми. Так, своє зневажливе ставлення автор виражає через такі okazіональні лексеми, а саме: "колишнього

підписаря Юхрима Бабенка, якого люди поза очі звали “*пройдошним, шалапутним, слизькооким і розпронесучим сином*”; “І не підписарі, і не різні *вигнилки* писали її”; “Та досить було з’явитися на вулиці *лютобровому дерилюду* Митрофаненку або хитрюзі й *пустомолоту* Юхриму Бабенку”; “Вас, *розсукунних* синів, тільки по смерть посилати” та ін.

Нерідко М. Стельмах укладає свої оцінні неолексеми у цілі синонімічні ряди, напр.: “Це мене робить більшим у своїх очах: я вже зараз не якийсь шибеник, *лихотворець*, очмана, торохтій, *пошкодерник*, паливода, *нечупайло*, а батькові-матері помічник”; “Бо хіба це чоловік? Такого лобуряки, баламута, *бельби*, пустодзвона, ледащиці, брехуна, *носодера*, *сушиголови*, залицяльника і спідничника увесь грішний світ не бачив” та ін. У творах письменника знаходимо велику кількість лексем з експресивно негативною семантикою.

М. Стельмах часто використовує оказіональну лексику в діалогах. Особливістю письменницького стилю є й те, що оказіоналізми часто вжиті у функції звертання, напр.: “До Юхрима... – Ти чого, *огиднику*, причепився до дитини”; “Нарешті хтось запитав Шевка: – І ти, *дрібносовісний*, не міг нарізати бідній жінці город без сала”; “– Ви собі як хочете, а я пішки, бо ти, *нерозсудливець*, і душу на цвинтар завезеш”. При цьому такі стилістично забарвлені неолексеми виконують оцінну, здебільшого викривальну, засуджувальну роль, створюють цілісний образ персонажа і водночас виражають ставлення мовця до нього.

Експресивність як “одна із властивостей мовної одиниці тісно пов’язана з категорією емоційної оцінки і загалом із вираженням емоцій у людини” [8, 591].

Твори М. Стельмаха більше із загальним позитивним зарядом, особливо твори про дітей. Автор із симпатією ставиться до своїх персонажів (Михайлика, Люби та ін.). Відповідно й авторське словотворення М. Стельмаха більшою мірою спрямоване на утвердження добра, позитивних емоцій. Тому письменник активно використовує лексеми із суфіксами зі здрібніло-пестливим значенням, напр.: “я *анічутінку* не жалкую”; “Почитай, Михайлику, хоч *трохінічки*” ’трохи’; “*страшнецька* казка” та ін.

Особливістю письменницького стилю є вживання оказіональних дієслів. Саме дієслівність забезпечує динамічне розгортання дій. Але, як і іменники, вони часто містять емоційно-експресивне забарвлення, служать для вираження психологічного стану персонажів, напр.: “що одразу б *набакирило* матеріні думки на щось інше”; “Тоді дядько Володимир *тетерів*, *корячкуватився*, задихався від обурення”; “*нетерпеливився* дядько”; “я починаю *сурмонитись*”; “*нахмарився* й дядько Трохим”; “в мене *покваснішало* на душі” та ін.

З метою всебічної характеристики персонажів та їх дій, опису різних ситуацій, обставин письменник уживає оказіональні лексеми з абстрактним значенням, напр.: “...дядько Володимир одразу починав сторожко бокувати й щось мимрити про свої *невдачі-нестатки*, скаржитись на “таке врем’я” і на бісову дорожнечу”; “Тепер за столом я й не писну, прислухаючись до *мови-сподівання* батьків. Оті великі надії на хліб новий”; “– Не так біда, як *прибідок*, – одходячи, відповідаю йому” тощо. Такі неолексеми створюють загальне враження про героїв, дають відповідну оцінку зображуваним учинкам, подіям, обставинам. Поряд із цим завжди прочитується, уявляється й авторська позиція.

Михайло Стельмах нерідко уживає неолексеми у своїх пейзажних замальовках, напр.: “І день як за хмару зайшов. Вітер *сколобродив* пошматоване небо, в ріку перекинув, невсипуща повінь зарокотала наді мною і піді мною” (“Добрий вечір, мамо!”); “Непомітно весна *позазілювала* зруби, озера, просіки...” (“Березовий сік”); “Літо збігло, як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, *золоточубий* вересень”. Пейзаж у творах М. Стельмаха виступає не тільки як тло, на якому розгортаються події, художнє зображення природи стає засобом передачі часу дії, її динаміки. Прозаїк часто використовує і пейзажі-паралелі, і пейзажі-контрасти, і пейзажі-символи [5, 226].

М. Стельмах є неперевершеним співцем українського села, при зображенні якого проступає протиставлення багатих і бідних. Нерідко письменник зазначає соціальний стан персонажів, наприклад: “він не бідняк, а *середньомаючий* хлібороб”; “а бідніших, не жалуючи й нас, називає *голодрабами*, злиднями й *комзлиднями*”; “скоро стане *дрантогузом* (бідним)”; “*маєтніші* купці” (за допомогою суфікса зі значенням вищого ступеня порівняння *-іш-*) тощо.

У творах зустрічаємо назви, пов’язані з релігійним і міфологічним світосприйняттям. Герої М. Стельмаха – релігійні люди. Письменник, наслідуючи традиції і вірування селян, уживає інші назви на позначення деяких міфологічних істот. Так, чорт – це Гнат-безп’ятко, напр.: “– Ой, мовчи, старий *гріховоднику*. Чого навчає дитину проти святої неділі? – докірливо говорить бабуся, яка ніколи чорта не назве своїм ім’ям, а тільки – *Гнатом-безп’ятком* або тим, хто в греблі сидить”. А людей-грішників письменник називає *гріхоплутами*, *гріховодниками*, *богопротівними* (“І що ти, *богопротівна*, мелеш і вже наперед шукаєш кумпанію в пеклі?”).

Мова М. Стельмаха відзначається ліризмом і яскравою метафоричністю. Письменник, будучи закоханим у живу мовну стихію, послуговується влучними епітетами, своєрідними метафорами та порівняннями, оригінальними образами, котрі в сукупності надають мистецькій палітрі тієї

індивідуальної самобутності, яку ми в читацькому своєму сприйнятті звикли асоціювати з його іменем [2, 94-95]. Нерідко яскраві метафоричні образи створюють неологізми, напр.: “холодноокість збіднює і світ, і душу навіть дуже розумним людям”; “Ні, видко, не вийде з мене, як говорить дядько Володимир, гречної дитини, – піду я в свій перчистий, веселогубий рід”; “Широко, як мені здається, розпухирилась ця влада, чи не лопне, мов булька” та ін.

Лексичні новотвори М. Стельмаха можуть входити в порівняльні конструкції, створювати свіжі й оригінальні порівняння, напр.: “– Чуєш, не лети, мов байбас на весілля”; “У тебе й справді ноги – мов деревляччя” та ін.

Уживання оказіональної лексики чітко простежується у портретних характеристиках персонажів, що відзначаються своєю розлогістю, багатобарвністю, вичерпністю, свіжістю. Хоча нерідко опис зовнішності у творах письменника обмежується двома-трьома портретними деталями. Нерідко тут автор створює власні лексеми, напр.: “головешкуватий, вислоносий панич”, “дебела, тарілощока бублейниця Стефа”, “щоб моя сестра не виходила за того сернастовусого” та ін.

Письменник часто акцентує увагу читачів на очах героїв (“незнайомий розумноокий селянин”). В аналізованих творах простежується цілий ряд складних прикметників з опорним компонентом-іменником очі, а саме: *глибокоокий, слизькоокий, п'яноокий, великоокий, веселоокий, лукавоокий*. Якщо прийнято вважати очі дзеркалом душі людини, то їх опис нерідко може містити уявлення про характер людини, її внутрішній світ. Це, власне, й виявляється у слововживаннях письменника.

Отже, стилістичне забарвлення лексичних новотворів формується на основі експресивності, емоційності та оцінності. Як неперевершений знавець багатства української мови Михайло Стельмах не тільки використовує усі семантико-стилістичні можливості мови, а й сам уміло створює нові лексеми, що здатні збагачувати виражальні засоби української мови. Стельмахівські новотвори рідко виконують тільки зображальну роль, зазвичай, тут нашаровується оцінність та емоційність.

Список використаних джерел

1. Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів ХХ століття: монографія / Г. М. Вокальчук. – Острого: Національний університет “Острозька академія”, 2008. – 536 с.
2. Наш Михайло Стельмах: Літературно-критичні статті, етюди, есе. – К.: Рад. письменник, 1982. – 367 с.
3. Ніколайчук І. Функції лексичних новотворів в художньому тексті (на матеріалі поезії Ігоря Калинця) / І. Ніколайчук // Словотворчість шістдесятників. Василь Стус. Ігор Калинець. Іван Світличний. Григорій Чубай. – Острого: Вид-во НаУ “Острозька академія”, 2010. – С. 135-145.
4. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
5. Семенчук І. Р. Михайло Стельмах. Нарис творчості / І. Р. Семенчук. – К.: Дніпро, 1982. – 227 с.
6. Стельмах М. П. Твори в 7-ми т. – Т. 4. / М. П. Стельмах. – К.: Дніпро, 1983. – 712 с.
7. “Українська мова”. Енциклопедія. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с.
8. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

Summary. The article is devoted to the analysis of individual author's innovations, created by M. Stelmakh in his writings. Their semantic meanings and stylistic role have been characterized. The emotional-expressive and evaluative functions of author's neologisms have been defined in the article.

Key words: author's neologism, neo-lexeme, occasionalism, expressiveness; a new piece of writing.

УДК 811.111'37

О.П.Бадик

БЕСІДА ЯК ЛІНГВІСТИЧНИЙ ФЕНОМЕН: СТРУКТУРНІ, СЕМАНТИЧНІ, ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ

Стаття присвячена дослідженню бесіди як найпоширенішої форми спілкування. Встановлено арсенал вербальних та невербальних складових бесіди, особливості їх взаємодії та ступінь ефективності в процесі реалізації мовленнєвих стратегій співрозмовників.

Ключові слова: бесіда, комунікація, вербальні/невербальні складові бесіди, мовленнєві стратегії.